

مقدمه

همدلی^۵ به عنوان یک توانایی بی‌ظنیر در ارتباط با دیگران است که به‌طور افزایشی از نوزادی و کودکی تا نوجوانی متحول می‌شود (هانانیا و همکاران^۶، ۲۰۰۰).

گوش دادن و همدلی کردن از مهارت‌های ضروری است که به ارتباط با دیگران مربوط می‌شود. همدلی به معنی فهمیدن و پذیرفتن پیام اشخاص، موقعیت و احساسات آنهاست (بیرهوف، ۱۳۸۴). همدلی برانگیزنده کنش‌ها، قضاوت و اصول اخلاقی است (جان‌بزرگی، ۱۳۸۸). همچنین، درک دیگران را امکان‌پذیر می‌سازد و موجب گسترش رفتار اجتماعی مطلوب می‌شود (پارت و همکاران^۷، ۲۰۰۹). تحقیقات زیادی ارتباط بین تعهد دینی و رفتارهای مثبت از جمله همدلی را بررسی کرده‌اند.

به‌طور کلی، جوانانی که سطح دینی بالاتری نشان داده‌اند، پیامدهای مثبت رفتار (همدلی) بیشتری را نسبت به همسالان خود نشان داده‌اند (لی‌تون و همکاران^۸، ۲۰۱۱). البته، تعهد دینی به رشد اخلاقی نیز مربوط می‌شود. شواهد گویای آن است که رشد اخلاقی و دینی به هم پیوسته است (واکر و ریمر^۹، ۲۰۰۶). لوسر^{۱۰} (۲۰۰۸) نشان داد که خانواده‌های بسیار مذهبی ابعاد دینی و معنوی زندگی خود را به گونه‌ای متفاوت نسبت به کسانی که کمتر مذهبی هستند، تجربه می‌کنند. همچنین، دلبستگی دینی ممکن است به پیشرفت‌های اخلاقی کمک کند و باعث شکل‌گیری شخصیتی شود و تغییرات رفتاری ایجاد کند (رینگروس^{۱۱}، ۲۰۰۷).

پرخاشگری^۱ یکی از مسایل مهم زندگی است (نانجل و همکاران^۲، ۲۰۰۲) و مشکلات برخاسته از آن، یکی از دلایل مهم ارجاع کودکان و نوجوانان برای دریافت کمک‌های روان‌شناختی محسوب می‌شود (سوخودولسکی و همکاران^۳، ۲۰۰۴) که می‌تواند مشکلاتی در کار، روابط بین فردی و کیفیت کلی زندگی پدید آورد (سادوک و همکاران^۴، ۲۰۰۷). علل و زمینه‌هایی مانند: استعداد ژنتیکی و ارثی، خانواده‌های آشفته و نابسامان، والدین متخلف و ضد اجتماعی، ارتباط با همسالان بزهکار و فقدان اعتقادات مذهبی، از جمله عواملی هستند که در شکل‌دهی به این گونه رفتارهای پرخاشگرانه در نظر گرفته شده‌اند (بزرگ‌نژاد و حسن‌زاده، ۱۳۸۸).

روان‌شناسان عقیده دارند ویژگی این رفتارها طیفی از انحرافات شناختی و اجتماعی و مهارت ناکافی در حل مسایل را در بر می‌گیرد (لطفی کاشانی و وزیری، ۱۳۸۳). در جهت اصلاح این انحرافات شناختی، راه‌های گوناگونی ارائه شده است که از جمله آن‌ها می‌توان به آموزش مهارت خشم اشاره کرد. افزون بر این بهترین شیوه مهار پرخاشگری و کاهش خشونت در جامعه، پرورش رفتار همدلی است. یکی از فرایندهای اساسی در تحول بهنجار انسان، رشد ظرفیت برای ارتباط با دیگران است (فیض‌آبادی و همکاران، ۱۳۸۶).

⁵ empathy

⁶ Hanania et al

⁷ Pratt et al

⁸ layton et al

⁹ Walker & Reimer

¹⁰ Loser

¹¹ Regnerus

¹ aggression

² Nangel et al

³ Sukhodolsky et al

⁴ Sadock et al

این بعدها بخش ارتباطی است؛ چه ارتباط با اطرافیان که مهارت‌های ارتباطی، نظیر: همدلی، ارتباط سالم و کنترل پرخاشگری را می‌طلبد و چه ارتباط با خود به جهت شناخت هویت فردی و ارائه تعریف در ابعاد جسمی، روانی و معنوی؛ که در بخش معنوی می‌توان به تعهد دینی^۴ و دلبستگی دینی^۵ اشاره کرد. مطالعات متعددی در داخل و خارج از کشور بر روی نوجوانان انجام گرفته است که به بررسی همدلی، پرخاشگری و مذهب پرداخته است؛ لکن پژوهشی که این متغیرها را با هم سنجیده باشد، انجام نشده و هر یک از این متغیرها با ویژگی‌های دیگر نوجوانان مطالعه شده است.

در زمینه تحقیقات انجام شده می‌توان به پژوهش لیچ و همکاران^۶، (۲۰۰۸) اشاره کرد. آنان در پژوهش خود با عنوان فعالیت‌های مذهبی، جهت‌گیری مذهبی و رفتار پرخاشگرانه دریافتند که عمل دینی ممکن است پرخاشگری و سایر رفتارهای مخرب را کاهش دهد. پژوهش لویز و همکاران^۷ (۲۰۰۸) با عنوان «پرخاشگری نوجوانان: اثر جنسیت، خانواده و محیط مدرسه» بیان می‌کند که محیط خانوادگی سالم عامل محافظ قوی برای پیشگیری از پرخاشگری و ایجاد همدلی در نوجوانان در مدرسه است. هاردی و همکاران (۲۰۱۲) در پژوهشی، نقش واسطه‌ای هویت اخلاقی را بین دینداری نوجوانان و همدلی و پرخاشگری در آنان بررسی کردند. یافته‌های این پژوهش نشان‌دهنده رابطه غیرمستقیم بین تعهد دینی با پرخاشگری با واسطه هویت اخلاقی بود. همچنین،

یکی از مکانیسم‌های مهمی که هنوز کشف نشده، این است که دلبستگی دینی ممکن است باعث پیشرفت پرورش اخلاقی بشود و بر روی نتیجه کارهای نوجوانان تأثیرگذار باشد (هاردی و کارلو^۱، ۲۰۰۵؛ واکر و فریمر^۲، ۲۰۰۸؛ واکر و ریمر، ۲۰۰۶). مسأله‌ای که باید به آن اشاره کرد، این است که مذهب می‌تواند موجب پرورش اخلاقی شود و از این طریق بر رفتار شخص تأثیر بگذارد. به عبارت دیگر، نوجوانان با توجه به میزان اخلاقی بودن حدود رفتارشان را مشخص می‌کنند (هاردی و واکر، ۲۰۱۲). از منظر روان‌شناسی، مذهب از طریق عقاید و باورهای مهم و جدی، جوانان و نوجوانان را در برابر رفتارهای خطرناک محافظت می‌کند (رینگروس، ۲۰۰۷).

جوانانی که برای مذهب اهمیت زیادی قائل هستند و در فعالیت‌های مذهبی شرکت می‌کنند، کمتر به رفتارهای پرخطر، مانند: استفاده از سیگار، الکل، عیاشی و استفاده از ماری جوانا روی می‌آورند (سینها و همکاران^۳، ۲۰۰۷) و در طی دوران نوجوانی، شخصیت، شناخت، اخلاق و دلبستگی دینی بیشتر مذهبی هستند (هاردی، ۲۰۱۲). بنابراین، اعتقادات مذهبی منبع برجسته‌ای از کارهای درست و غلط است (هاردی و کارلو، ۲۰۰۵؛ واکر و ریمر، ۲۰۰۶) و مذهب، فرصت‌هایی را ایجاد می‌کند که یک شخص بتواند با ایده‌آل‌های موجود، خودش را تعریف کند (واکر و فریمر، ۲۰۰۶؛ واکر و فریمر، ۲۰۰۸). در دوران نوجوانی مسائل و چالش‌های متعددی پیش‌روی نوجوان قرار می‌گیرد که ابعاد مهمی را شامل می‌شود. یکی از

⁴ religious commitment

⁵ religious involvement

⁶ Leach et al

⁷ Lopes et al

¹ Hardy & Carlo

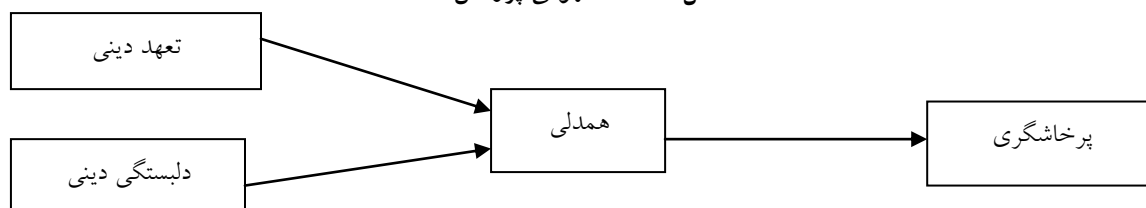
² Walker & Ferimer

³ Sinha et al

نوجوانان دریافتند که آموزش مهارت همدلی توانسته است رفتارهای پرخاشگرانه را کاهش دهد. نتایج پژوهش اشرفی و همکار (۱۳۹۲) با عنوان «اثر بخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی بر میزان پرخاشگری دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه» نشان داد که آموزش مهارت‌های ارتباطی بر کاهش پرخاشگری دانش‌آموزان در پس‌آزمون و پیگیری مؤثر بوده است. با عنایت به مبانی نظری و پژوهشی ذکر شده، پژوهش حاضر تلاش بر آن داشته تا رابطه تعهد دینی و دلبستگی دینی را با همدلی و پرخاشگری در بین دانش‌آموزان دبیرستانی بررسی کند. از آنجا که در این پژوهش مؤلفه‌های مذهبی دو متغیر تعهد دینی و دلبستگی دینی را شامل می‌شود، بنابراین، پژوهش حاضر در مجموع، ارتباط دو متغیر مذهبی و یک متغیر رفتاری را با پرخاشگری دانش‌آموزان دبیرستان در قالب روابط ساده و مدل‌سازی معادله ساختاری بررسی کرده است. بنابراین، پژوهش حاضر به بررسی سه فرضیه و دو سؤال زیر پرداخته است: ۱- تعهد دینی بر همدلی تأثیر دارد؛ ۲- دلبستگی دینی بر همدلی تأثیر دارد؛ ۳- همدلی بر پرخاشگری تأثیر دارد؛ ۴- تأثیر غیرمستقیم تعهد دینی بر پرخاشگری با میانجیگری همدلی چقدر است؟ ۵- تأثیر غیرمستقیم دلبستگی دینی بر پرخاشگری با میانجیگری همدلی چقدر است؟

تعهد دینی با همدلی، هم بی‌واسطه و هم با واسطه با هویت اخلاقی رابطه مستقیم داشت. نوابخش و همکاران (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان «بررسی میزان پایبندی مذهبی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار» دریافتند که رابطه معنی‌داری بین جنسیت دانشجویان، پایگاه اقتصادی - اجتماعی دانشجویان، میزان پایبندی دینی والدین دانشجویان و میزان بها دادن دانشگاه به مراسم عبادی با میزان پایبندی مذهبی دانشجویان وجود دارد. علوی و همکاران (۱۳۸۹) در پژوهش خود نقش مذهب در کاهش پرخاشگری را بررسی کردند و دریافتند که بین دو گروه (مسجدی و غیرمسجدی) در میزان پرخاشگری تفاوت معناداری وجود دارد. همچنین، بین دفعات حضور در مسجد و میزان پرخاشگری رابطه معکوس وجود دارد. در پژوهشی بزرگ‌نژاد و حسن‌زاده (۱۳۸۹) با عنوان «بررسی تأثیر میزان باورهای مذهبی بر پرخاشگری دانش‌آموزان شهدا، جانباز و عادی دبیرستان‌های دخترانه شاهد شهر تهران» نشان دادند که میانگین نمره‌های باورهای مذهبی در فرزندان شهدا بیشتر از فرزندان جانبازان و در فرزندان جانبازان بیشتر از فرزندان عادی است. همچنین، میانگین نمره‌های پرخاشگری در فرزندان جانبازان بیشتر از فرزندان شهدا و عادی است. در پژوهشی وزیر و عظیمی (۱۳۹۰) با عنوان تأثیر آموزش همدلی در کاهش پرخاشگری

شکل ۱. مدل مفهومی پژوهش

روش پژوهش

روش مطالعه حاضر با توجه به موضوع آن که به بررسی رابطه بین مذهب و پرخاشگری در نوجوانان با نقش واسطه‌ای همدلی می‌پردازد، از نوع همبستگی است. در این پژوهش، مذهب با دو مؤلفه به عنوان متغیر پیش‌بین، همدلی متغیر واسطه‌ای و پرخاشگری به عنوان متغیر ملاک در نظر گرفته شده است. جامعه آماری در این پژوهش، کلیه دانش‌آموزان دبیرستانی مدارس شهر اصفهان به تعداد ۹۰۱۴۱ نفر بودند که در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱ مشغول به تحصیل بودند. از این جامعه آماری، تعداد ۳۸۴ نفر با استفاده از جدول تعیین حجم نمونه کوهن و همکاران^۱ (۲۰۰۰) با روش تصادفی خوشه‌ای چند مرحله‌ای برای پاسخگویی به پرسشنامه‌های پژوهش انتخاب شدند. از لحاظ جنسیت، ۲۰۶ نفر از گروه نمونه دختر و ۱۷۸ نفر از گروه نمونه پسر بودند. میانگین سنی گروه ۱۶/۶۴ بود. نمونه‌گیری بدین صورت انجام شد: از بین ۶ ناحیه آموزش و پرورش اصفهان که نواحی پنجگانه آموزش و پرورش و ناحیه جی را شامل می‌شد، نواحی ۲، ۳ و ۵ به قید قرعه انتخاب شدند. نام و نشانی دبیرستان‌های دخترانه و پسرانه این سه ناحیه از طریق ادارات آموزش و پرورش هر ناحیه تهیه شد. در مرحله بعد از هر ناحیه دو دبیرستان دخترانه و دو دبیرستان پسرانه به قید قرعه تعیین شد. در مرحله سوم پس از مراجعه به دبیرستان‌ها با توجه به تعداد دانش‌آموزان هر کلاس تعداد یک یا دو کلاس از بین دانش‌آموزان مقطع سوم دبیرستان بدون در نظر گرفتن رشته تحصیلی باز هم به قید قرعه انتخاب شدند و پس از توضیحات مختصر

توسط پژوهشگر، پرسشنامه‌ها در بین دانش‌آموزان توزیع شد. تعداد پرسشنامه‌های توزیع شده ۳۸۴ پرسشنامه بود که ۶۳ پرسشنامه در بررسی قبل از تحلیل غیرمعتبر تشخیص داده و کنار گذاشته شد. بر این اساس، نرخ بازگشت پرسشنامه‌ها ۰/۸۳ بوده است. ابزارهای گردآوری اطلاعات متغیرها عبارت بود از:

پرخاشگری: برای سنجش پرخاشگری از ۲۳ سؤال برگرفته از پرسشنامه راین و همکاران^۲ (۲۰۰۶) استفاده شد. پرسشنامه پرخاشگری واکنشی، فعال^۳ راین و همکاران (۲۰۰۶) دو زیرمقیاس پرخاشگری فعال و پرخاشگری انفعالی را مورد سنجش قرار می‌دهد. گزینه‌ها بر اساس مقیاس سه درجه‌ای از گزینه صفر (هرگز) تا گزینه دو (غالباً) و با حداقل نمره صفر و حداکثر نمره ۴۶ به کار برده شد. بر حسب مطالعه راین (۲۰۰۶) ضریب پایایی این ابزار با روش آلفای کرونباخ ۰/۷۸ به دست آمده است. در ایران آلفای کرونباخ ابزار مورد نظر ۰/۸۱ محاسبه شد. روایی سازه این پرسشنامه نیز در پژوهش حاضر با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی به شیوه مؤلفه‌های اصلی و چرخشی از نوع واریماکس انجام گرفت که پس از دو مرحله سه عامل به دست آمد (KMO = ۰/۷۹، آزمون کرویت بارتلت با خی دو ۱۰۵۹/۶۳ و سطح معناداری $p < ۰/۰۱$). آلفای کرونباخ برای پرخاشگری فعال ۰/۷۰ و پرخاشگری انفعالی ۰/۷۴ محاسبه شد. مقدار واریانس تبیین‌شده این ابزار ۲۰/۱۹ به دست آمد. برای تعیین روایی محتوا، ابزار توسط پنج متخصص بررسی شد و طبق نظر آن‌ها تغییراتی در نگارش ابزار اعمال شد.

^۲ Rain et al^۳ reactive- proactive aggression questionnaire^۱ Cohen et al

توسط آنان برطرف شد. بدین ترتیب، پرسشنامه‌ها از نظر روایی صوری تأیید شد.

دل‌بستگی دینی^۲: گردآوری داده‌ها درباره دل‌بستگی دینی در پژوهش حاضر با استفاده از پرسشنامه هیل و هود^۳ (۱۹۹۹) انجام گرفت. این پرسشنامه دارای چهار سؤال ۷ درجه‌ای بود و حداقل امتیازی که پاسخگو کسب می‌کند، ۴ و حداکثر آن ۲۸ است.

هیل و هود (۱۹۹۹) ضریب پایایی ابزار را با روش آلفای کرونباخ ۰/۸۵ محاسبه کردند. در ایران نیز آلفای کرونباخ ابزار پس از گردآوری داده‌ها ۰/۸۶ به دست آمد. مقدار واریانس تبیین شده این ابزار ۴۵/۸۹ محاسبه شد. روایی سازه این پرسشنامه نیز در پژوهش حاضر با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی به شیوه مؤلفه‌های اصلی و چرخشی از نوع واریماکس بررسی و پس از دو مرحله سه عامل به دست آمد (KMO=۰/۹۱، آزمون کرویت بارتلت با $\chi^2=۱۰۲۵/۴۵$ و سطح معناداری $p<۰/۰۱$). برای تعیین روایی محتوا، ابزار در اختیار پنج متخصص قرار گرفت و طبق نظر آن‌ها تغییراتی در نگارش ابزار اعمال شد. روایی صوری نیز بدین صورت انجام گرفت که تعدادی از پرسشنامه‌ها در اختیار تعدادی از افراد مشابه نمونه آماری قرار داده شد و موارد مطروحه توسط آنان برطرف گردید. بدین ترتیب، پرسشنامه‌ها از نظر روایی صوری تأیید شد.

همدلی: برای سنجش همدلی از ۲۸ سؤال برگرفته از پرسشنامه شاخص واکنش بین فردی دیوید^۴ (۱۹۸۳) استفاده شد.

روایی صوری نیز بدین صورت انجام گرفت که تعدادی از پرسشنامه‌ها در اختیار تعدادی از افراد مشابه نمونه آماری قرار گرفت و موارد مطرح شده توسط آنان برطرف شد. بدین ترتیب، پرسشنامه‌ها از نظر روایی صوری تأیید شد. یک نمونه سؤال‌های پرسشنامه عبارت است از: "برای دفاع کردن از خودتان دیگران را می‌زنید؟"

تعهد دینی: به منظور گردآوری داده‌ها درباره تعهد دینی از پرسشنامه فهرست تعهد دینی ورتینگتون^۱ (۲۰۰۳) که شامل ده سؤال و بر اساس طیف پنج درجه‌ای لیکرت تشکیل شده بود، استفاده شد.

حداقل امتیازی که پاسخگو در این پرسشنامه کسب می‌کند، ۱۰ و حداکثر ۵۰ است. ورتینگتون ضریب پایایی این ابزار را با استفاده از آلفای کرونباخ ۰/۹۰ گزارش نموده است. در این پژوهش نیز پس از گردآوری داده‌ها آلفای کرونباخ آن در ایران ۰/۷۵ به دست آمد. مقدار واریانس تبیین شده این ابزار ۵۹/۰۷ محاسبه شد.

روایی سازه این پرسشنامه نیز در پژوهش حاضر با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی به شیوه مؤلفه‌های اصلی و چرخشی از نوع واریماکس بررسی و محاسبه شد و نتایج زیر به دست آمد (KMO=۰/۶۸، آزمون کرویت بارتلت با $\chi^2=۳۷۴/۶۲$ و سطح معناداری $p<۰/۰۱$). برای تعیین روایی محتوا، ابزار در اختیار پنج متخصص قرار گرفت و طبق نظر آن‌ها تغییراتی در نگارش ابزار اعمال شد.

روایی صوری نیز بدین صورت انجام شد که تعدادی از پرسشنامه‌ها در اختیار تعدادی از افراد مشابه نمونه آماری قرار گرفت و موارد مطروحه

^۲ Religious Involvement Activities

^۳ Hill & Hood

^۴ interpersonal reactivity index

^۱ Religious Commitment Inventory

شدند. برای هر کلاس، ابتدا توضیح کلی در باب نحوه پاسخگویی هر پرسشنامه ارائه شد. سپس پرسشنامه‌ها در اختیار آن‌ها قرار گرفت تا پاسخ دهند. زمان پاسخگویی برای همه پرسشنامه‌ها ۲۰ تا ۲۵ دقیقه بوده است. یافته‌ها با استفاده از ضریب همبستگی پیرسون و مدل‌یابی معادلات ساختاری و با به‌کارگیری نرم‌افزار بسته آماری برای علوم اجتماعی^۵ و نرم‌افزار حداقل مربعات جزئی (PLS)^۶ تحلیل شد.

نتایج

یافته‌های توصیفی شامل میانگین و انحراف معیار، در جدول (۱) ارائه شده است. همان‌طور که در جدول (۱) ملاحظه می‌شود، همدلی و پرخاشگری کل به ترتیب با میانگین ۶۱/۲۳ و ۱۰/۹۹ بالاترین و پایین‌ترین میانگین را دارا هستند. بر اساس نتایج تحلیل همبستگی (جدول ۱)، بین نمره کل تعهد دینی با پرخاشگری فعال ($r = -0.15$ و $p < 0.01$) و پرخاشگری انفعالی ($r = -0.14$ و $p < 0.01$) و دلبستگی دینی با پرخاشگری فعال ($r = -0.22$ و $p < 0.01$) و پرخاشگری انفعالی ($r = -0.13$ و $p < 0.01$) رابطه منفی و معنادار وجود دارد.

همچنین، تعهد دینی با دلبستگی دینی ($r = 0.55$ و $p < 0.01$) و همدلی ($r = 0.07$ و $p < 0.01$) و دلبستگی دینی با همدلی ($r = 0.15$ و $p < 0.01$) دارای رابطه مثبت و معناداری و رابطه همدلی با پرخاشگری فعال ($r = -0.03$ و $p < 0.01$) و پرخاشگری انفعالی ($r = 0.09$ و $p < 0.01$) به دست آمد. بین همدلی و تعهد دینی ($r = 0.06$) رابطه

این پرسشنامه دارای چهار خرده‌مقیاس همدلی فانتزی^۱، در نظر گرفتن^۲، نگرانی‌های همدلانه^۳ و پریشانی شخصی^۴ است.

گزینه‌ها بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای بوده و حداقل امتیازی که پاسخگو در این پرسشنامه کسب می‌کند ۲۸ و حداکثر آن ۱۴۰ است. دیوید (۱۹۸۳) ضریب پایایی این ابزار را با روش آلفای کرونباخ ۰/۶۹ گزارش نموده است. روایی سازه این پرسشنامه نیز در پژوهش حاضر با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی به شیوه مؤلفه‌های اصلی و چرخشی از نوع واریماکس بررسی و پس از دو مرحله سه عامل به دست آمد ($KMO = 0.71$)، آزمون کرویت بارتلت با خی دو ۱۲۳۰/۱۸ و سطح معناداری $p < 0.01$). مقدار واریانس تبیین شده این ابزار ۱۵/۹۶ محاسبه شد. آلفای کرونباخ زیر مقیاس‌ها به ترتیب ۰/۵۵، ۰/۴۴، ۰/۳۸ و ۰/۵۰ و کل ۰/۷۰ به دست آمد. برای تعیین روایی محتوا، ابزار توسط پنج متخصص بررسی و طبق نظر آن‌ها تغییراتی در نگارش ابزار اعمال شد. روایی صوری نیز بدین صورت انجام شد که تعدادی از پرسشنامه‌ها در اختیار تعدادی از افراد مشابه نمونه آماری قرار گرفت و موارد مطروحه توسط آنان برطرف شد. بدین ترتیب، پرسشنامه‌ها از نظر روایی صوری تأیید شد.

داده‌ها به وسیله پرسشنامه و به مدت یک هفته در اوانل اسفندماه گردآوری شد. پرسشنامه‌ها همه به صورت یک جا به افرادی که برای نمونه انتخاب شده‌اند، تحویل و به صورت گروهی پاسخ داده

¹ empathy fancy (EF)

² perspectiv taking (PT)

³ empathic concern (EC)

⁴ personal distress (PD)

⁵ Statistical Package for the Social Sciences (Spss)

⁶ partial least squares

معنادار وجود ندارد. همچنین، ضریب همبستگی بین پرخاشگری انفعالی و تعهد دینی ($r=-0/14$) در سطح $p \leq 0/01$ و پرخاشگری انفعالی با دلبستگی معنادار وجود ندارد. همچنین، ضریب همبستگی بین پرخاشگری انفعالی و تعهد دینی ($r=-0/13$) در سطح $p \leq 0/05$ معنادار بوده است. بنابراین، بین پرخاشگری انفعالی با تعهد دینی و دلبستگی دینی رابطه معنادار معکوس وجود دارد.

جدول ۱. ماتریس همبستگی بین تعهد دینی و دلبستگی دینی با ابعاد پرخاشگری

متغیرها	میانگین	انحراف استاندارد	پرخاشگری فعال	پرخاشگری انفعالی	پرخاشگری کل	همدلی	تعهد دینی	دلبستگی دینی
پرخاشگری فعال	۳/۶۳	۲/۹۱	-					
پرخاشگری انفعالی	۷/۶۸	۳/۷۱	۰/۴۸	-				
پرخاشگری کل	۱۰/۹۹	۵/۰۵	۰/۷۱	۰/۰۹	-			
همدلی	۶۱/۲۳	۱۰/۱۳	-۰/۰۳	۰/۰۹	۰/۰۷	-		
تعهد دینی	۱۳/۴۴	۴/۸۳	-۰/۱۵	-۰/۱۴	-۰/۱۵	۰/۰۶۴	-	
دلبستگی دینی	۲۸/۸۹	۷/۷۶	-۰/۲۲	-۰/۱۳	-۰/۱۹	۰/۱۵۳*	۰/۵۵	-

* $P < 0/01$

بر فرضیه اول: تعهد دینی بر همدلی تأثیر دارد. بر اساس جدول (۲) همدلی بر تعهد دینی تأثیر دارد. بنابراین، فرضیه اول تأیید شد ($p \leq 0/01$).
 فرضیه سوم: همدلی بر پرخاشگری تأثیر دارد. با توجه به نتایج جدول (۲) همدلی بر پرخاشگری تأثیر دارد ($r=0/07$). بنابراین، فرضیه سوم تأیید شد.

فرضیه اول: تعهد دینی بر همدلی تأثیر دارد. بر اساس جدول (۲) همدلی بر تعهد دینی تأثیر دارد. بنابراین، فرضیه اول تأیید شد ($p \leq 0/01$).
 فرضیه دوم: دلبستگی دینی بر همدلی تأثیر دارد. نتایج جدول (۲) گویای آن است که دلبستگی دینی

جدول ۲. جدول تأثیرات بین متغیرهای پژوهش بر حسب مدل‌یابی معادلات ساختاری

مسیرها	شاخص آماری	اثر مستقیم	اثر غیر مستقیم	اثر کل	T	نتیجه
تعهد دینی ← همدلی	۰/۰۷	-	۰/۰۷	۰/۰۷	۱/۶۵	+
دلبستگی دینی ← همدلی	۰/۲۵	-	۰/۲۵	۰/۲۵	۳/۹۶	+
همدلی ← پرخاشگری	-۰/۳۳	-	-۰/۳۳	-۰/۳۳	-۵/۴۹	+
تعهد ← پرخاشگری	-	-	۰/۰۲	۰/۰۲	-	-
دلبستگی ← پرخاشگری	-	-	۰/۰۸	۰/۰۸	-	+

سؤال اول: تأثیر غیرمستقیم تعهد دینی بر پرخاشگری با میانجیگری همدلی چقدر است؟ یافته‌های جدول (۲) ضرایب مستقیم، غیرمستقیم و کل مدل را بر حسب مقادیر β و T نشان می‌دهد. این یافته‌ها مؤید عدم تأثیر غیرمستقیم تعهد دینی بر پرخاشگری با توجه به مقدار t سوبل و

تعهد دینی بر همدلی هستند؛ یعنی اثر غیرمستقیم تعهد دینی بر پرخاشگری $-0/0231$ است.
 سؤال دوم: تأثیر غیرمستقیم دلبستگی دینی بر پرخاشگری با میانجیگری همدلی چقدر است؟ مقادیر t سوبل به دست آمده در جدول (۲) نیز گویای نقش واسطه‌ای همدلی بر پرخاشگری در

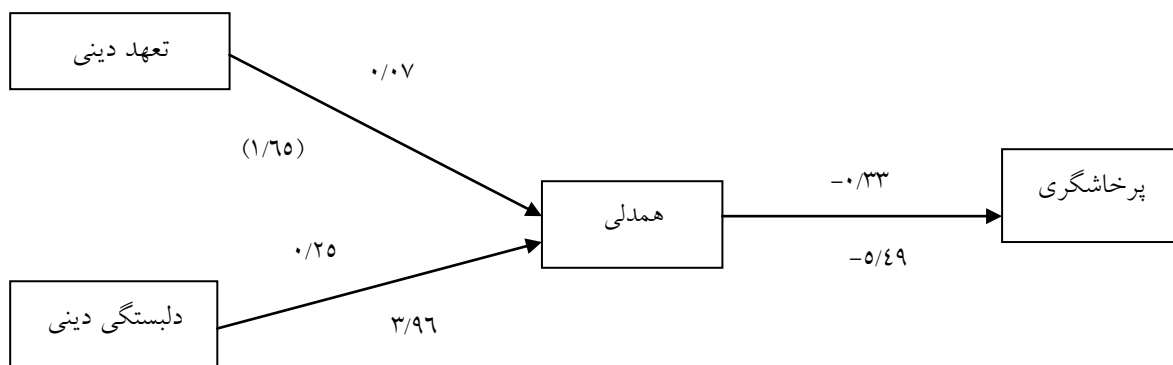
همدلی در رابطه بین تعهد دینی با پرخاشگری به دست نیامد.

جدول ۳. پایایی و شاخص AVE متغیرها

متغیرها	پایایی ترکیبی	AVE	آلفای کرونباخ
همدلی	۰/۲۱	۰/۲۸	
پرخاشگری	۰/۸۹	۰/۸	
تعهد دینی	۱	۱	
دلبستگی	۱	۱	

رابطه بین دلبستگی دینی و پرخاشگری است که این اثر ۲۱/۷۴- به دست آمد؛ هر چند تأثیر همدلی بر پرخاشگری منفی است که با توجه به مثبت بودن سازه همدلی و منفی بودن سازه پرخاشگری کاملاً منطقی است. همان‌گونه که اشاره شد، همدلی نقش واسطه‌ای در رابطه بین دلبستگی دینی با پرخاشگری ایفا می‌کند، در حالی که این نقش واسطه‌ای برای

شکل ۲. مدل اصلاح شده نهایی معادلات ساختاری پژوهش

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش در خصوص رابطه بین تعهد دینی و دلبستگی دینی با همدلی و پرخاشگری نشان داد که بین پرخاشگری با تعهد دینی و دلبستگی دینی رابطه منفی و معکوس وجود دارد. بدین معنا که نوجوانانی که اعتقادات دینی محکم‌تری دارند هم در زیر مقیاس پرخاشگری فعال و هم پرخاشگری انفعالی رفتارهای پرخاشگرانه کمتری را نشان می‌دهند. همچنین، دلبستگی دینی متغیر قوی‌تری برای کاهش پرخاشگری فعال است. نتایج به دست آمده با یافته‌های پژوهش‌های لیچ، برمن و ایبانکز (۲۰۰۸)، هاردی و واکر (۲۰۱۲)، علوی و همکاران (۱۳۸۹) و بزرگ‌نژاد و حسن‌زاده (۱۳۸۹) هماهنگ است. در تبیین این یافته می‌توان گفت دلبستگی دینی که گرایش‌های عملی به رفتارهای مذهبی را

تعهد دینی و دلبستگی، یافته‌های جدول (۳) گویای آن است که پایایی ترکیبی سازه‌ها بجز در مورد متغیر همدلی در ارتباط با سایر متغیرها از مقدار ۰/۷ بالاتر است. همچنین، شاخص AVE نیز در مورد تعهد دینی و دلبستگی دینی ۱ و برای پرخاشگری ۰/۸ است که این مقدار به میزان استاندارد شاخص نزدیک است.

در مورد همدلی این مقدار ۰/۲۸ است که در مقایسه با ۱ فاصله زیادی دارد و نشان می‌دهد که متغیر همدلی از شاخص همسانی درونی مناسبی برخوردار نبوده است (عباس‌زاده، ۱۳۹۱).

برای بررسی رابطه بین تعهد دینی و دلبستگی دینی و پرخاشگری با نقش واسطه‌ای همدلی از مدل‌یابی معادلات ساختاری و نرم‌افزار مجذورات کمینه جزئی استفاده شد که مدل در شکل (۲) نشان داده شده است.

را با همدلی بررسی کرده باشد، یافت نشد؛ هر چند در پژوهش وزیری و عظیمی (۱۳۹۰) تأثیر آموزش همدلی بر کاهش پرخاشگری بررسی شد و نشان داد که آموزش همدلی در سنین نوجوانی به کاهش پرخاشگری منجر می‌شود. در زمینه تحقیقات خارجی این نتایج با پژوهش هاردی و واکر (۲۰۱۲) همسو بود. در تبیین این یافته می‌توان گفت اگر به مذهب متعصبانه نگریده شود؛ به طوری که شخص به صورت احساسی و غیرمنطقی از باورها و آیین‌های مذهبی جانبداری کند، قطعاً در ایجاد رابطه همدلی و درک دیگران دچار اشکال می‌شود.

افرادی که همدلی بیشتر و قوی‌تری دارند، به امور دیگران حساس‌تر بوده و به صورت عاطفی به آن‌ها پاسخ داده و به طور کلی، بهترین و بیشترین کمک را فراهم می‌آورند. مشخصه عاطفی و روانی همدلی، آگاهی از افکار، احساسات و حالات ذهنی دیگران است که زمینه‌ساز همانندسازی افراد با یکدیگر در عرصه‌های مختلف اجتماعی است.

فقدان رابطه معنادار بین متغیرهای همدلی و تعهد دینی را می‌توان چنین تبیین کرد: همدلی سازه‌ای چند بعدی است که شامل توانایی برای در نظر گرفتن دیدگاه دیگران، احساسات همدلانه دیگرمحور و نگرانی برای افراد درمانده و نیز احساس نگرانی و تنش در شرایط بین فردی است. ایجاد حس همدلی، نوع‌دوستی، رفع مشکلات دیگران و رعایت حقوق آنان، با حضور در مراسم مذهبی میسر می‌شود. انجام فرایض دینی به طور مشترک احساس همبستگی و صمیمیت بیشتری بین افراد ایجاد می‌کند و افراد با انجام این فرایض آرامش روانی بیشتری یافته، در برخورد با مشکلات صبر و تحمل بیشتری پیدا می‌کنند در نتیجه، تعهد

شامل می‌شود، نسبت به تعهد دینی که دربرگیرنده گرایش‌های ذهنی و درونی به مذهب است، در کاهش پرخاشگری تأثیر بیشتری دارد. این یافته‌ها تبیین دیگری است برای این موضوع که اعتقادات و باورهای مذهبی بر پرخاشگری که از جمله اختلالات رفتاری در نوجوانان محسوب می‌شود، تأثیر دارد. نوجوانانی که تعهد و دلبستگی دینی ضعیفی دارند، ممکن است رفتارهایی مانند: ترس، اضطراب، اعتماد به نفس پایین، ناپایداری عاطفی و رفتارهایی از این قبیل را نشان دهند. در مقایسه با این گروه، نوجوانانی که با آموزه‌های دینی انس بیشتری دارند، با تقویت مذهب، امید، احساس و تسلط بر سرنوشت را در خود پرورش می‌دهند که این خود باعث ایجاد قدرتی در فرد برای مقابله با سختی‌ها می‌شود. چنین عقایدی نتایج روان‌شناختی قدرتمندی دارد و می‌تواند برای آنهایی که پرخاشگر هستند و احساس بی‌ثباتی می‌کنند آرامش بیاورد.

همچنین، به نظر می‌رسد افرادی که پایبندی بیشتری برای حضور در مراسم مذهبی دارند رفتارهای مثبت را بیشتر در خود تقویت می‌نمایند؛ از این رو، فرصت بیشتری برای مستحکم‌تر کردن اعتقادات مذهبی، تعامل با دیگران، افزایش صبر و سازگاری با دیگران را دارند. در نتیجه، چرخه تفکر مثبت و اعمال مذهبی و حضور بیشتر در فضاهای معنوی، باعث کاهش میزان پرخاشگری می‌شود (علوی و همکاران، ۱۳۸۹).

متغیر همدلی در این پژوهش با دلبستگی دینی رابطه مثبت و معنادار نشان داد؛ ولی با تعهد دینی رابطه معنادار نشان نداد. در پژوهش‌های داخلی همدلی با متغیرهای زیادی بررسی شده است؛ ولی پژوهشی که دو متغیر تعهد دینی و دلبستگی دینی

رعایت حقوق آنان، با حضور در مراسم مذهبی رابطه دارد، انجام فرایض دینی به‌طور مشترک احساس همبستگی و صمیمیت بیشتری بین افراد ایجاد می‌کند و افراد با انجام این فرائض آرامش روانی بیشتری یافته، در برخورد با مشکلات صبر و تحمل بیشتری پیدا می‌کنند و به‌ندرت رفتارهای پرخاشگرانه از خود بروز می‌دهند. در واقع، آموزش باورهای دینی و تقویت آن می‌تواند عاملی برای کاهش رفتارهای پرخاشگرانه در نوجوانان و همین‌طور یکی از عوامل تعدیل‌کننده رفتار نوجوانان به سمت سلامت روانی باشد. همچنین، آموزش مهارت همدلی در مدارس، به ویژه در سنین نوجوانی با فراهم کردن توانایی درک دیگران می‌تواند به کاهش رفتارهای پرخاشگرانه منجر شود.

لازم است تحقیقات آینده مشخص سازند که از طریق چه عواملی می‌توان تعهد و دلبستگی دینی را در بین نوجوانان افزایش داد. در نهایت نیز باید توجه داشت که به عنوان یک محدودیت، پژوهش حاضر بر روی نوجوانان دبیرستانی شهر اصفهان و در سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱ انجام پذیرفته و لذا در تعمیم نتایج به گستره‌های زمانی و مکانی باید با احتیاط عمل شود.

محدودیت دوم این که، نتایج حاصل از این پژوهش مبتنی بر همبستگی است و لذا تبیین و تغییر نتایج به صورت علت و معلولی چندان منطقی نیست و بالاخره این که پرخاشگری به عنوان متغیر پیامد یا ملاک در این پژوهش به صورت خود گزارشی مورد سنجش قرار گرفته است. در این نوع سنجش‌ها، علی‌رغم این‌که در اغلب پژوهش‌های داخلی و خارجی به کار گرفته می‌شوند، ممکن است سوگیری خدمت به خود یا مطلوب‌نمایی

دینی؛ یعنی تنها داشتن گرایش‌های مذهبی ذهنی و درونی بدون حضور در آداب و مناسک مذهبی نمی‌تواند در ایجاد همدلی نقشی داشته باشد. نتیجه بررسی رابطه ساختاری بین تعهد دینی، دلبستگی دینی و همدلی با پرخاشگری نشان داد که مسیرهای دلبستگی دینی - همدلی و همدلی - پرخاشگری معنادار است؛ اما مسیر تعهد دینی - همدلی معنادار نیست. در پژوهش‌های داخلی، پژوهشی که این متغیرها را به صورت ساختاری مطالعه کرده باشد، یافت نشد. در میان پژوهش‌های خارجی، یافته‌ها با نتایج پژوهش لویز و همکاران هماهنگ است. البته، این پژوهش فقط بخشی از سؤال دوم را بررسی کرده است؛ یعنی تأثیر محیط خانواده را بر کاهش پرخاشگری و ایجاد همدلی را نشان داد. هاردی و واکر (۲۰۱۲) مسیر دلبستگی دینی - همدلی و همچنین، مسیر تعهد دینی - همدلی را معنادار به دست آورده‌اند که نتایج حاصل برای مسیر تعهد دینی - همدلی با نتایج پژوهش حاضر ناهمخوان است. علت این ناهمسویی را شاید بتوان در تفاوت جامعه آماری این دو پژوهش؛ یعنی ایران و آمریکا در نظر گرفت که در ایران رشد ویژگی‌های مثبت اخلاقی بیشتر در سایه رفتارها و آیین‌های مذهبی صورت می‌گیرد تا عقاید و باورهای درونی مذهبی. همان‌گونه که نتایج پژوهش نشان داد، در مدل ساختاری دلبستگی دینی (گرایش به آداب و رفتارهای مذهبی) به‌واسطه همدلی بر پرخاشگری تأثیر دارد.

همچنین، این یافته‌ها تأکیدی بر نقش میانجی همدلی به عنوان یک سازه اخلاقی زیر بنایی بین گرایش به رفتارهای مذهبی با کاهش پرخاشگری است. به عنوان پیشنهاد می‌توان گفت از آنجایی که حس همدلی، نوع‌دوستی، رفع مشکلات دیگران و

در دانشجویان رشته‌های فنی و علوم انسانی. *مطالعات روان‌شناختی*، دوره ۳، ش ۲، ۹۰۲-۶۵. لطفی کاشانی، ف؛ وزیری، ش. (۱۳۸۳). *روان‌شناسی مرضی کودک*. تهران، نشر ارسباران.

نوابخش، م؛ پوریوسفی، ح؛ میرآخوری، م. (۱۳۸۸). بررسی میزان پایبندی مذهبی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار. *پژوهشنامه علوم اجتماعی*، سال سوم، شماره سوم، ۹۸-۱۰۷. وزیری، ش؛ لطفی عظیمی، ا. (۱۳۹۰). تأثیر آموزش همدلی در کاهش پرخاشگری نوجوانان. *روان‌شناسی تحولی: روان‌شناسی ایرانی*، دوره ۸، ش ۳۰، ۱۶۵-۱۷۵.

Cohen, I. Manion, I Orrison (2000). *Research methodes in Eductional by Flamer*, 5 thEdition.

Davis, M. H. (1983). Measuring Individual Differences in Empathy: Evidence for a Multidimensional Approach. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 113-126.

Layton, E. Dollahite, D. C. Hardy, S. A. (2011). Anchors of Religious Commitment in Adolescence. *Journal of Adolescent Research*, 96 (1), 123-150.

Hanania, R. R. Rossnagle, N. B. Higgins, A. (2000). Development of Self and Empathy in Early Infancy: Implications Atypical. *Infant and Young Children*, 13, (1), 1-13.

Hoffman, M. L. (2000). *Empathy and Moral Development: Implications for Caring and Justice*. New York, NY: Cambridge University Press.

Hardy, S. A. Carlo, G. (2005). Moral Identity: What Is It, How Does It Develop, and is it linked to Moral Action? *Journal of Child Development Perspectives*, 5, 212-218.

Hardy, S. Walker, L. Rack ham, D. Olsen, J. (2012). Religiosity and Adolescent Empathy and Aggression: The Mediating Role of Moral Identity. *Journal of Psychology of Religion and Spirituality*. 4 (3). 237-248.

اجتماعی به‌طور ناخواسته دخالت نماید. در مورد این محدودیت می‌توان در پژوهش‌های آینده دو متغیر همدلی و پرخاشگری را سنجید و در خلال تحلیل‌ها داده‌ها را کنترل نمود.

منابع

اشرفی، م؛ منجری، ف. (۱۳۹۲). اثربخشی آموزش مهارت‌های ارتباطی بر میزان پرخاشگری دانش‌آموزان دختر دوره متوسطه. *پژوهش‌های علوم شناختی رفتاری*، دوره ۳، ش ۱، ۸۹-۸۱. بزرگ نژاد، ح؛ حسن‌زاده اصفهانی، ز. (۱۳۸۸). بررسی تأثیر میزان باورهای مذهبی بر پرخاشگری دانش‌آموزان شهدا، جانباز و عادی دبیرستان‌های دخترانه شاهد شهر تهران. *فصلنامه پژوهش اجتماعی*، دوره ۳، ش ۶، ۱۸۳-۱۶۹.

بیرهوف، ه. و. (۱۳۸۴). *رفتارهای اجتماعی مطلوب*، ترجمه رضوان صدقی‌نژاد، تهران: نشر گل آذین. جان‌بزرگی، م. (۱۳۸۸). ساخت و اعتباریابی آزمون پایبندی مذهبی بر اساس گزاره‌های قرآن و نهج‌البلاغه، *مطالعات اسلام و روان‌شناسی*، ش ۵، ۱۰۶-۷۹.

عباس‌زاده، سید محمد. (۱۳۹۱). مقدمه‌ای بر مدل‌یابی معادلات ساختاری به روش pls و کاربرد آن در علوم رفتاری. انتشارات دانشگاه ارومیه.

علوی، س؛ ثابت‌قدم، م؛ امانت، س؛ نورایی، ز؛ حسینی، ا. (۱۳۸۹). نقش مذهب در کاهش پرخاشگری. *روان‌شناسی و دین*، ش ۴، ۱۲۸-۱۱۷. فیض‌آبادی، ز؛ فرزاد، و؛ شهرآرای، م. (۱۳۸۶). بررسی رابطه همدلی با سبک‌های هویت و تعهد

- Adolescents: A Meta-Analysis. *Aggression and Violent Behavior*, 9, 247-269.
- Walker, L. J. Reimer, K. S. (2006). The Relationship between Moral and Spiritual Development. In E. C. Roehlkepartain, P. E. King, L. Wagener, & P. L. Benson (Eds.), *The handbook of spiritual development in childhood and adolescence*. 224-238.
- Walker, L. J. Frimer, J. A. (2008). Being Good for Goodness'Sake: Transcendence in the Lives of Moral Heroes. in F. Oser W. Veugelers (Eds.), *Getting involved: Global citizenship development and sources of moral values*. 309-326.
- Worthington, E. L. J. Wade, N. G. Hight, T. L., Ripley, J. S. McCullough, M. E. Berry, J. W. O'Connor, L. (2003). The Religious Commitment Inventory—10: Development, Refinement, and Validation of a Brief Scale for Research and Counseling. *Journal of Counseling Psychology*, 50, 84-96.
- Hill, P. C. Hood, R. W. (1999). *Measures of religiosity*. Birmingham, AL: Religious Education Press.
- Loser, R. W. Klein, S. R. Hill, E. J. Dollahite, D. C. (2008). Religion and the Daily Lives of LDS Families. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 37, 52-70.
- Lopez, E. E. Perez, S. M. Ochoa, G. M. Ruiz, D. M. (2008). Adolescent Aggression: Effects of Gender and Family and School Environments *Journal of Adolescence*. 31, 433-450.
- Leach, M. M. Bberman, M. E. Eubanks, L. (2008). Religious Activities, Religious Orientation, and Aggressive Behavior. *Article first published online*. 5, (4). 67-83.
- Nangle, D. W. Erdley, C. A. Carpenter, E. M. Newman, J. E. (2002). Social Skills Training as a Treatment for Aggressive Children and Adolescents: A *Developmental-Clinical Integration*. *Aggression*, 15, (3). 135-150.
- Pratt, M. W. Arnold, M. L. Lawford, H. (2009). Growing towards Care: A Narrative Approach to Prosocial Moral Identity and Generativity of Personality in Emerging Adulthood. In D. Narvaez & D. K. Lapsley (Eds.), *Personality, identity, and character: Explorations in moral psychology* (pp.295-315). New York
- Raine, A. Dodge, K. Loeber, R. Gatzke-kopp, L. Lynam, D. Reynolds, C. (2006). The Reactive - Proactive Aggression Questionnaire: Differential Correlates of Reactive and Proactive Aggression in Adolescent Boys. *Aggressive Behavior*, 32, 159-171.
- Regnerus, M. D. (2007). *Forbidden fruit: Sex & Religion in the Lives of American Teenagers*. NY: Oxford University Press, New York.
- Sadock, B. J. Kaplan, H. Sadock, V. A. (2007). *Synopsis of Psychiatry: Behavioral Science Clinical Psychiatry*. Philadelphia: Lippincott, William and Wilkins, Virginia.
- Sinha, J.W. Cnaan, R.A. Gelles, R. J. (2007). Adolescent Risk Behaviors and Religion: Findings from a National Study. *Journal of Adolescence*. 30: 231-249.
- Sukhodolsky, D. G. Kassinove, H. Gorman, B. S. (2004). Cognitive-Behavioral Therapy for Anger in Children and

